

A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov

1775. január 10-én egy vasketrecbe zárt, erős testalkatú, szakállas férfit szállítottak végig Moszkva utcáin. Már kora reggel nagy tömeg gyülekezett a Moszkva folyóhoz közeli, a Kremltől délre levő Bolotnaja téren felállított vesztőhelyhez vezető utcákon, hogy láthassák ennek a rettegett, 1762-ben a gyilkosai elől állítólag szerencsésen megmenekült, magát III. Péternek nevező, sokak által azonban csak „hamis” cárnak tartott ember halálát. A köznép szánakozva, a nemesek és a jómódú polgárok azonban leplezetlen kárörömmel figyelték a látványosnak ígérkező tortúrát. A halálra ítélt, kezén és lábán megbilincselte férfit marcona katonák vezették a kivégzés színhelyére, ahol a pravoszláv pápa feladta neki az utolsó kenetet. A kivégzést irányító főtiszt kihirdette az ítéletet és a foglyot átadta a bakónak. A hóhér egyetlen palloscapással ütötte le a delikvens fejét, majd az áldozat felnégyeléséhez fogott. Ezzel még nem ért véget a brutális tortúra, mivel a halott maradványait máglyára vetették és elégették. A jelenlevők mindnyájan tisztában voltak azzal, hogy a kivégzett férfi Jemeljan Ivanovics Pugacsov volt, aki 1773-tól az orosz történelem legnagyobb parasztháborúját vezette. Néhány nap múlva a helyszínre érkezett az uralkodónó is, aki személyesen akart meggyőződni arról, hogy ítéletét maradéktalanul végrehajtották.

Jemeljan Pugacsov kivégzésének idején az Orosz Birodalmat II. Katalin (1762–1796) cárnő irányította, akiről a kortársak jól tudták, hogy a férjét, III. Pétert gyilkoltatta meg a hatalomért. Ennek ellenére – képmutató módon – „felvilágosult” monarchának tartotta magát, és állandó levelezést folytatott a francia felvilágosodás legkiválóbb képviselőivel. Ezekben az írásokban mindegyre arról számolt be, hogy ő Oroszországban a „közjó” és a „ráció” szellemében tevékenykedik, továbbá fő feladatának azt tartja, hogy javítson a több mint húszmilliós ország helyzetén.

Am valójában az volt a helyzet, hogy a 18. század második felére az ország lakosságának mintegy kilencven százalékát kitevő jobbágyok szinte teljesen a földesúr tulajdonává váltak. Már 1727-ben rendelettel tiltották meg, hogy a jobbágy ura engedélye nélkül katonai szolgálatba lépjen. 1760-ban – I. Erzsébet idején – újabb cári rendelet tette lehetővé, hogy a rebellis, nemkívánatos személyeket uraik Szibériába száműzhessék, 1765-től pedig szabadon kényszermunkára küldhették őket. 1767-ben ugyancsak cári ukázzal tiltották meg, hogy a jobbágy panaszt tehessen ura ellen. Ilyen esetek azonban mégis gyakran előfordulhattak, amit az is jelez, hogy ez utóbbi rendelet életbe lépése után öt esztendő alatt csupán a tobolszki és a jenyiszeji tartományokba húszezer jobbágyot száműztek uraik. 1773-ban cári rendelet jelent meg a „tolvaj”, és ezáltal uraikat megkárosító jobbágyok ellen. A rendelkezés szerint a lopás mellett egyéb bűncselekmények elkövetésekor is szigorú fenyítést alkalmazhattak velük szemben, mivel ilyen esetekben tizenhétézer vessző- és száz korbácsütést is kimérhettek rájuk.

A törvény pedig nem maradt pusztán lehetőség, mivel a „katalini aranykor” is kitermelte a maga gyűlölt elnyomóit. Közéjük tartozott Darja Szaltikova grófnő, akit a kortársak csak „ljudojedka”, azaz „emberevő” néven emlegettek, mivel harmincnolc jobbágyát kínoztatta halálra. Egy orjoli földesúr, Sensin pedig több hóhért tartott birtokain, akiknek az volt a feladatuk, hogy kínzóeszközeikkel – a középkor legbrutálisabb módszereit fel-

elevenítve – agyongyötörjék, megcsonkítsák az uraság által vétkesnek ítélt jobbágyokat. Nem egy földesúrról tudunk, aki a mezőgazdasági munkák idején lovai mellé jobbágyokat is befogatott. II. Katalin uralkodása idejéből mindezek ellenére csupán hat olyan esetet ismerünk, amikor földesurakat elmarasztaltak volna túlkapásaik miatt. Köztük volt már az említett Darja Szaltikova is, akit az uralkodónó előbb Szibériába száműzött, majd kolostorba záratott.

A feudális önkény közvetlenül érintette a kiszolgáltatottak magánéletét is. Ha egy jobbágylány például nem jobbágyrendűhöz kívánt feleségül menni, akkor előbb ki kellett őt kérni földesurától, aki tíz–negyven rubel váltságdíj fejében lehetővé tette ezt. A földesurak a népszaporulatot nemegyszer drasztikus eszközökkel kívánták előmozdítani: a „munkaerő-gyarapítás” érdekében Grigorij Orlov gróf (1762 és 1773 között a cárnő kegyence) például elrendelte, hogy birtokain minden huszadik életévét betöltött hajadont és huszonöt évnél idősebb nőtlen férfit össze kell házasítani. A. M. Golovin gróf pedig megfenyegette alattvalóit, hogy ha nem választanak záros határidőn belül házastársat maguknak, akkor kockavetéssel fogja kijelölni a leendő párokat. Nem csoda, hogy hamarosan négyszáz új házasságot kötöttek Alekszandr Golovin birtokain.

A jobbágyok közül talán a legkiszolgáltatottabb helyzetben a földesúr közvetlen szolgálatára rendelt személyek voltak, akik elsősorban az udvartartásban és a konyhán dolgoztak. A belső személyzet és egyéb szolgahad száma a nagyobb uraknál elérte a százötven – kétszáz főt, de A. M. Golovin gróf pétervári házaiban háromszáz, Grigorij Orlov gróf palotáiban ötszáz főnyi személyzetet tartottak. A cselédséget a legkisebb restségért vagy mulasztásért szigorú büntetésben részesítették: a férfiakat nemegyszer rekrutának adták el, amelynek megváltási ára az 1760-as években már négyszáz rubelt tett ki. Egy jobbágy vételi ára ezzel szemben az 1760-as években harminc, mintegy két évtized múlva nyolcvan, az 1790-es években pedig kétszáz rubelre emelkedett. (Érdekességképpen említjük meg, hogy ez idő tájt egy fajkutyáért nemegyszer akár négyszáz rubelt is elkértek!) A jobbágyok adásvétele gyakran „embervásárokon”, szabadpiacokon történt, és ezeket csak 1808-ban, M. M. Szperanszkij gróf (I. Sándor cár kegyence) és a magyar származású, egykori nagyváradi jogászprofesszor (később I. Miklós igazságügyi államtitkára), Balugyánszky Mihály kezdeményezésére tiltották be.

Oroszországban a jobbágy nem egyszerűen kemény robotra szorított paraszt volt, hanem mindaz, amit a földesúr elvárt tőle: inas, lakáj, kocsis, vadász, kőműves, kubikos, ács és ha tehetsége volt hozzá, akkor táncos, színész, muzsikus, számvívó, udvari bolond, esetleg költő is, de akit bármely pillanatban megvesszőzhetnek és visszaküldhetnek az eke szarva mellé, vagy olyan robotra foghatták, amelyet éppen urának szeszélye diktált. Az orosz nemesség nagyzási hóbortja és szeszélyessége pedig alig ismert határt. Egy Szkavronszkij nevű gróf (I. Katalin cárnő, eredeti nevén Marta Skawronska későbbi rokonságának tagja) például valamennyi cselédjétől megkövetelte, hogy csakis operai recitativóban „szóljanak” hozzá. A földesurak a parasztot a szó szoros értelmében nem vették emberszámba. Megdöbbenőek azok a hirdetések, amelyeket a korabeli „Moszkovszkije Vedomosztyi” újság közölt: „Eladó egy tizenhat éves, jó magaviseletű leány, és egy alig használt alkalmi kocsis”; vagy: „Eladó egy tizenennyolc éves leány, aki ismeri a csipkeverés művészetét, tud fehérneműt varrni, vasalni, keményíteni, és úrnőjét öltöztetni, sőt csinos arcú és arányos testalkatú is.”

A jobbágyok személyi szabadságának kivívása, azaz felszabadítása számtalan nehézségbe ütközött. A földesurak csak ritkán – tetemes megváltási összeg ellenében – járultak ehhez hozzá; főleg gazdag, de jobbágyrendű kereskedők, neves művészek esetében. (Pavel Gracsov, a híres manufaktúra-tulajdonos például egykor maga is Nyikolaj

Petrovics Seremetyev gróf jobbágya volt, de 1797-ben százharmincezer rubelért megváltotta szabadságát.)

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a jobbágyság körében egyre nőtt az elégedetlenség. Az 1760–70-es években az „osztályharc” hagyományos formái (szökések, robotmegtagadás, silány munkavégzés) mellett a jobbágyság egyre elkeseredettebben védelmezte kicsinyke földjét és vagyonát. Az 1760-as évek második felében például egyedül a moszkvai kormányzóságban harminc földesurat öltek meg a parasztok.

Az ukrán jobbágyság és a szabadparasztok, a kozákság helyzete, a földesúri saját kezelésű (ügynevezett allodiális) gazdaságok térhódítása elszánt ellenállást váltott ki a társadalom alsóbb rétegeiben. Klisinci falu parasztjai például megerősített tábort építettek, és tizenhárom éven át (1761–1774 között) dacoltak Pjotr Liszenko földesúrral, aki jobbágyaivá akarta tenni őket, Turbaji község parasztjai és kozákjai pedig saját önkormányzatot szerveztek, és felosztották maguk között a földesúr földjét. Mindkét felkelést fegyveres erővel verték le a reguláris cári csapatok.

Feszült helyzet alakult ki az Urál vidékén is, ahol az 1750–1760-as években a megmozdulások majdnem valamennyi magánkézben levő manufaktúra, bánya és kohó munkásaira kiterjedtek. Az üzemekből kérvényeket írtak, szószólókat küldtek Pétervárra, hittek még abban, hogy a legfelsőbb hatalom, a cári kormányzat igazságot szolgáltat számukra, csak a manufaktúrák vezetőit tartották közvetlen ellenségüknek.

Az általános elégedetlenség hatására 1752–1762 között a pétervári és a központi kormányzóságokban nem kevesebb, mint ötven, az 1762–1769-es években pedig országosan mintegy százhusz paraszti zendülést jegyeztek fel. Egyre gyakrabban fordult elő – különösen, ha rossz volt a termés –, hogy a parasztok fegyvert emeltek uraik ellen. (Márpedig ez elég gyakran bekövetkezett, mivel a 18. században összesen harminc „szűk” esztendőről tudunk!) Fokozódott az elégedetlenség a városi szegényebb rétegek körében is, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a török frontról (az 1768–1774-es háború idején) behurcolt pestis főleg a városok, köztük Moszkva szegényebb rétegeit sújtotta. Ez volt a kiindulópontja az 1771. évi úgynevezett pestislázadásnak, amelyben bérmunkások, szolgák és kiskereskedők egyaránt részt vettek.

Nem volt jobb helyzetben ez idő tájt a kozákság többsége sem, mert ez az évszázadokon át egységes – a 16. századtól határőri feladatokat ellátó – réteg fokozatosan két csoportra, a kiváltságos helyzetű, előjogokat élvező, vagyonos sztarsinára és a nincstelen közközökre bomlott. A kormányzat évről évre szűkítette például a jaiki (mai szóhasználat szerint: uráli) kozákság hagyományos önkormányzatát, többek között megtiltva nekik a vámmentes sókereskedelmet, emellett súlyos katonai kötelezettségeket rótt rájuk. A kozákságon belüli ellentéteket fokozta, hogy a sztarsinához tartozó vagyonosabb, módosabb réteg foglalta el a Jaik folyó mentén a legjobb halászhelyeket, megszerezte a legjobb kaszálókat, legelőket, valamint egyre korlátlanabban rendelkezett a kozákok zsoldjával és katonai szolgálatának beosztásával.

Az 1760-as évek közepétől a birodalomban az elégedetlenség tüzfészke éppen a jaiki kozákterület lett, ahol 1766-ban a szegény kozákok Loginov atamán vezetésével fegyvert fogtak a megbomlott egyenlőség helyreállításáért. Az elégedetlenséget tovább növelte, hogy 1767-ben Pjotr Tambovcevet (eredeti neve: Trautenberg), a kormány emberét nevezte ki atamáná, aki olyannyira meggyűlöltette magát a kozákokkal, hogy 1772-ben meggyilkolták. A kormányzat bosszúja nem maradt el: hamarosan erős büntető hadsereget küldtek az elégedetlenkedők megfélemezésére. A leszámolás elől sok kozák az Igrisz folyó környékére menekült, ahol a hivatalos egyházzal szembe forduló raszkolnyikok (óhitű szakadárok) szívesen befogadták őket. Mozgalmuk jelentősebb méretet azonban csak

akkor öltött, amikor élükre egy tehetséges népvezér, Jemeljan Ivanovics Pugacsov állt.

Pugacsov 1742 körül született a Don menti Zimovejszkaja sztanyicán [a kisebb kozák települések megnevezése], ugyanott ahol az 1667–1671-es nagy parasztháború vezére, Sztjepan Tyimofejevics Razin is. Eredeti nevét nem ismerjük; a Pugacsov egyébként ragadványnév, ami madárijesztőt jelent. Ifjúságáról nem sokat tudunk, csak annyi bizonyos, hogy fiatalon – bátyjával, akit egy kozák ezredes kivégeztetett – részt vett a hét-éves háborúban (1756–1763), amelyet Oroszország Ausztria oldalán viselt II. Frigyes Poroszországa ellen. Később, az 1768-ban kirobbant orosz–török háború idején, a moldáviai Bengyeri ostrománál súlyosan megsebesült, ezért gyógykezelésre visszaküldték a Donhoz. Miután felgyógyult, a Tyerek folyóhoz menekült, ahol a tanulatlan, de éles eszű és gyors felfogású fiatalembert sztanyicai atamanná választották. Mivel – korábbi szökése miatt – a kozák sztarsina letartóztatási parancsot adott ki ellene, újból menekülni kényszerült: előbb vissza a Donhoz, majd az akkori lengyel területen fekvő Gomel melletti Vetka szlobodába [földesúri függés alá nem tartozó „szabadfalu”], ahol számos kozák és őhitű raszkolnyik talált menedéket. Egy Kozsevnyikov nevű kereskedő sugallatára Jemeljan Pugacsov itt adta ki magát először az 1761 végétől 1762. június 28-ig uralkodó III. Péter cárnak, akinek szerencsés módon sikerült megmenekülnie a II. Katalin által szervezett államcsíny összeesküvői elől.

Pugacsov fellépésében tovább élt az oroszországi parasztfelkelések „cárbarát” eszmévilága, ugyanakkor a megelőző nagy kozák- és jobbáglázadások vezetői (Ivan Bolotnyikov, Sztjepan Razin, Kondratyij Bulavin) annak idején a cár „választott” embereiként szerepeltek, Jemeljan Ivanovics viszont már saját magát nevezte uralkodónak. Pugacsovot a hatóságok hamarosan letartóztatták, és egy időre börtönbe vetették. Életútjáról ő maga így vallott: „Hol mindenütt nem voltam és miféle szükségét nem szenvedtem! Fáztam, éheztem és hogy mennyit ültem börtönben, azt csak az Úristen tudja.”

Pugacsov 1772-ben Gomel (ma: Belorusszia) környékéről visszatért az Urál-vidékre, az Igrisz folyó mellé, Mecsetnaja szlobodába, ahol Filaret raszkolnyik atya támogatásáról biztosította. Kezdetben orosz területen sem volt szerencsés: ismét letartóztatták, és a kazanyi börtönbe zárták, ahonnan azonban hamarosan megszökött. 1773 kora tavaszán a Jaik folyónál tünt fel, ahol a szegény kozákság ekkor már nagy számban gyülekezett. Közben megérkeztek a Jaik mentén levő Talovij vendégfogadóba – amelyet mozgalma kiindulási helyének tekinthetünk – a lázongó kozákok vezetői: Csika-Zarubin, Mjasznyikov, Sigajev, Karavajev, Pocsitalin és mások, akik ezt követően kimagasló szerephez jutottak a háború történetében. Nem sokkal később azután áttették főhadiszállásukat a Tolkacsov tanyára, és ott hamarosan tatár lovass csapatok is csatlakoztak hozzájuk. Az első támadó akcióra 1773. szeptember 17-én került sor, amikor Pugacsov mindössze nyolevanfős kozák csapattal elindult Jaickij gorodokhoz, egy helyőrséggel rendelkező és védművekkel ellátott táborhelyhez. Még ezen a napon fogalmazta meg az álcár nevében Ivan Pocsitalin a felkelők első kiáltványát, amelyet a parasztháború tényleges kezdetének tekinthetünk. A manifesztumban Pugacsov a felkelő kozákoknak „földet, folyót, fűvet, ólmot, lőport és kenyeret” ígért, vagyis mindazt, amit maguk is legfőképpen követeltek.

Így kezdődött el az orosz történelem legnagyobb parasztháborúja, amelynek első szakaszában, 1774 márciusáig – a kozákokon kívül – főként baskírok, kazahok és tatárok csatlakoztak Pugacsovhoz. A második periódusban – 1774 márciusától 1774 július végéig – az uráli üzemek munkásai is a felkelés mellé álltak. Végül a háború harmadik szakaszában – 1774 júliusától a mozgalom végéig – fegyvert fogott az egész Volga menti jobbágy-ság is. A felkelés első hónapjaiban a jaiki kozákság atamánja, Borogyin, csapatokat küldött a lázadók ellen, de szeptember 21-én az Ileckaja erőd katonái megadták magukat, sőt

kenyérrel és sóval fogadták Pugacsov seregét. A felkelők szeptember 27-én – viszonylag kisebb áldozatok árán – elfoglalták Tatyiscseva, majd Rasszipnaja és Ozernaja erődjét is.

1773. október 5-én Pugacsov mintegy háromezer főt számláló serege Orenburg alá érkezett, amely akkortájt az Urál-vidék közigazgatási központja volt. Novemberben egy hozzávetőleg kétezer főből álló baskír alakulat csatlakozott hozzájuk Szalavat Julajev vezetésével. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a baskírok 1755. évi felkelését a cári kormányzat könyörtelenül leverte, az elfogott lázadókat barbár módon megcsönkíttatta, nyelvüket kitépette, majd földjeiket orosz birtokosok között osztotta szét.

1773–1774 telén Jemeljan Pugacsov Orenburg ostrománál a cári hadseregben tanult módon igyekezett szervezeten harcba küldeni csapatait, és ha a felkelők a reguláris alakulatok ütőképességét nem is érték el, a korábbi parasztmozgalmaknál sokkal rendezetebben vették fel a küzdelmet a jóval nagyobb létszámú büntető expedíciókkal szemben. A kozákvezér ezt azzal érte el, hogy a felkelő egységek élére Hadikollégiumot állított, a csatlakozó alakulatokat kiképzésnek vetette alá, és a csapatok harckészültségéről rendszeres szemléken győződött meg.

Közben a felkelők oldalára állt uráli üzemek munkásai ágyúkkal és egyéb hadifelszereléssel igyekeztek ellátni Pugacsov csapatait. Ismert, hogy a lázadó fővezér Orenburg alatt találkozott Afanaszij Szokolov-Hlopusa bányamunkással, akit az avzjano-petrovi üzembe küldött lőfegyverekért, és ő hat ágyúval tért vissza a táborba, ahol a sereg ekkorra már tizenötezer főt tett ki.

Orenburg tulajdonképpen ostroma 1773. november 2-án kezdődött el. A támadók létszáma egyre nőtt: 1774 januárjától–márciusig már legalább ötvenezer felkelő sorakozott Pugacsov zászlaja alá. Ekkor kezdték – kozák mintára – ezredekre, századokra, tizedekre tagolni a sereget. Az ugyancsak egyre gyarapodó számú ágyúkat a harcok során főleg manufaktúra-munkások kezelték. Kézi lőfegyver viszont kevés akadt a felkelők birtokában, mivel legtöbbjük fegyvere csupán fejsze, kasza, vasvilla vagy vadászlándzsa volt.

A Hadikollégium – azaz a vezérkar – szervezte meg a felkelő sereg ellátását, a zászmány elosztását, valamint rendeleteket és kiáltványokat fogalmazott meg. Emellett gondoskodott az utánpótlásról, kezelte a kincstár bevételeit, a takarmány- és élelmiszerkészleteket, összeköttetést tartott fenn a felkelés egyes központjaival, és ügyelt a harci fegyelem betartására is. Következetes és összehangolt tevékenysége a szervezetség és a rend elemeit vitte a felkelésbe, ami a korábbi parasztháborúkból szinte teljesen hiányzott.

Feltétlenül említést érdemel, hogy az 1773–1775-ös parasztháború idején az „álcárhit” fontos szerepet kapott, Pugacsov ugyanis nem egyszerűen csak hirdette magáról, hogy ő a csodálatos módon megmenekült III. Péter cár, hanem mindent meg is tett annak érdekében, hogy erről meggyőzze híveit. Ez pedig megkövetelte, hogy mindent úgy csináljon a külsőségek terén, mint egy igazi uralkodó. Ennek megfelelően „cári” udvartartást létesített, saját „cári” pecsétet, kitüntetések alapított, főembereit grófnak nevezte ki. A cárhit ilyen módon egyrészt a mozgalom szervezetségét biztosította, másrészt pedig óriási tömegbázist nyújtott neki. Orenburg alatt Pugacsov – mint III. Péter – kiáltvánnyal fordult az uráli üzemek dolgozóihoz, amelyben igazságos harcba hívta őket. Ennek fejében nem fukarkodott az ígéretekkel: „Ellátlak benneteket földdel, vízzel, erdőkkel, halászhelyekkel, házakkal, kaszálokkal, tengerekkel, kenyérrel, hittel és törvényekkel, vetéssel, inggel, lóporral – egyszóval mindennel, amire csak szükségetek van.”

A felhívás nyomán a felkelés futótűzként terjedt más területeken is. Fellázadt az egész Volgán túli vidék parasztsága Kazanytól Szamaráig (1935–1991 között Kujbisev volt a neve), és a Dél-Urál üzemei is támogatásukról biztosították a felkelőket. 1773. november 7-én és 8-án aztán sikerült szétverni azokat a kormánycsapatokat, amelyeket a cárnő

Vaszilij Alekszejevics Kara tábornok vezetésével a zendülők megbüntetésére küldött. Egy hét sem telt el, és a felkelők megverték Zahar Grigorjevics Csernisev ezredes alakulatát is, amelynek katonái később mind egy szálig átálltak Pugacsov oldalára. Amikor a kormányzat értesült arról, hogy Orenburg alatt a felkelők szétzúzták a büntető osztagokat, Alekszandr Iljics Bibikov (1729–1774) vezénylő tábornokot küldte ellenük, aki a kazanyi kormányzóság és Szibéria megbízható nemeseiből szervezett egységeket.

Közben az Orenburg alól kirajzó felkelők egy csapata Ilja Arapov kozák atamán parancsnoksága alatt a Volga vidékén bevette Szamara városát, a baskír különítmény pedig elfoglalta az udmurtiai Szarapul (Izsevszktől 60 km-re) és Osza erődjeit. Ezen kívül Ivan Nyikiforovics Csika-Zarubin és Szalavat Julajev egységei előbb Csesznokovka mellett szétverték egy újabb büntető osztagot, majd bevették a baskíriai Ufát.

Pugacsov azonban a főerőkkel 1774 március elején még Orenburg falai alatt vesztegelt: az erőd védői immár öt hónapja állták az ostromot. 1774. március 22-én Tatyiscseva erődítménye mellett pedig a felkelők vereséget szenvedtek a Szergej Fjodorovics Golicin herceg vezette felmentő seregtől. Pugacsov ekkor kénytelen volt felhagyni Orenburg ostromával, és visszavonult Szakmarszkij gorodokhoz. Közben 1774. március 24-én ismét súlyos csapás érte a felkelőket: Ivan Ivanovics Michelson (1740–1807) ezredes cári katonasága megsemmisítette Csika-Zarubin csapatát, és magát a vezért is fogságba ejtette. Ezt követően Szalavat Julajev, sarkában I. I. Michelson ezredes büntető különítményével, kénytelen volt visszavonulni baskírjaival az Urálhoz. A cári csapatok várt gyors sikere mégis elmaradt, mivel 1774. április 9-én meghalt Alekszandr Iljics Bibikov tábornok, ezért a reguláris cári csapatok katonai akciói egy időre szüneteltek.

Jemeljan Pugacsov főerőinek veresége után ügyes manőverezéssel keresztülhatolt Baskírián, hogy aztán a Káma és az Urál biztonságosabb vidékén találjon menedéket. Ezzel a parasztháború új szakaszába ért, melyben ismét megmutatkozott az álcár zseniális szervezőképessége. Új központjának a bolsereci üzemeket tette meg. A felkelők uráli tartózkodásuk idején ötvenkilenc manufaktúra munkásaitól kaptak segítséget – ágyúkat, lőfegyvereket, muníciót – alakulataik számára.

A parasztsereg parancsnokai azonban világosan látták, hogy a feldúlt és elpusztított Urál vidékén sokáig már nem tarthatják magukat, ezért a Hadikollégium úgy döntött, hogy áttörnek Kazanyhoz, ahol újabb erők csatlakozhatnak majd hozzájuk a Volga vidékéről. Pugacsov húszezer főnyi seregével véres harcokban átvágta magát az Urálon; 1774 májusában bevette Magnyitnaja erődjét, ezt követően pedig Kazany irányába tört előre. Amint a Volga középső szakaszához közeledett, orosz jobbágyok, udmurtok és tatárok százai csatlakoztak hozzá. Amikor tehát Pugacsov hadmozdulatainak színhelyét változtatta, ezzel egyben előnytelenül változott csapatainak összetétele: a hadászatban jártas kozákok, s a haditechnikát ismerő és az utánpótlást biztosító munkások helyére tapasztalatlan, képzetlen parasztok kerültek.

Pugacsov tízezer főre fogyatkozott főserégével július 12-én rohammal bevette Kazanyt, de a város erődjének elfoglalására már nem maradt ideje, pedig taktikailag fontos fegyverterény lett volna, ha sikerül foglyul ejteni az ott rejtőzködő Grigorij Patyomkin tábornokot (a cárnő akkori kegyencét), aki túlélte az ostrom során keletkezett hatalmas tüzvész. Másnap megérkeztek a Michelson ezredes vezette kormánycsapatok, és Kazany mellett véres ütközetben szétverték a hőiesen védekező kozák- és parasztsereget. A vereség teljes volt: a főserég mintegy nyolcezer katonája elesett vagy fogságba került, ráadásul a kormánycsapatok kezére jutott a felkelők teljes tüzérése is. Kazanyt foglyul Pugacsov húséges segítő társát, Ivan Naumovics Beloborodovot is, akit Pjotr Ivanovics Panyin gróf, cári fővezér parancsára nyomban lefejeztek.

A népvezér ötszáz főre fogyatkozott maroknyi csapatával átkelt a Volga jobb partjára, és ezzel kezdődött a felkelés harmadik szakasza. Pugacsov menekült, de ahogyan Puskin írta később, „menekülése támadásnak tűnt”. Nemcsak a Volga vidékén, de még a központi kormányzóságokban is leírhatatlan volt a pánik a nemesek körében. A cári udvar már arra készült, hogy biztonságosabb helyre, a baltikumi Rigába költözzön. Moszkvát és egész környékét magával ragadta a „lázas szelleme”. Pugacsov megjelenése a Volga sűrűn lakott jobb partján a felkelés újabb fellendülését hozta magával: újra ezrével özönlöttek a szökött jobbágyok „III. Péter cár” táborába. A felkelés immár kiterjedt a Nyizsnyij Novgorod-i és a voronyezsi kormányzóságokra is. Az orosz parasztokon kívül fegyvert fogtak az elnyomott nemzetiségek: a csuvasok, a marik (cseremiszek) és a mordvinok is. A kormánykörök megriadtak, Pugacsov nehogy Nyizsnyij Novgorod [később, 1932–1990 között a város Gorkij nevét viselte] és Moszkva ellen vonuljon. De a főserég a parasztháború során kétszer is elszalasztotta a kedvező alkalmat. Első ízben akkor, amikor a jól megerősített Orenburg ostromával vesztegette az időt, hiszen akkor a kormánycsapatok főerőit még az 1774-ben véget ért török háború kötötte le. (Az ostrom mellett akkor első-sorban a jaiki kozákság kardoskodott, mivel ebben a gyűlölt erődítményben látta elnyomatása jelképét.)

1774 nyarán Pugacsov ismét súlyosan hibázott: a kazanyi vereség után nem Moszkva ellen, hanem a Volga mentén délre indult. Feltehetően a „szabad kozák” területre (a Don és a Tyerek vidékére) igyekezett, 1774 július végén kiadott kiáltványában is főként a kozákság támogatását igyekezett megnyerni. Pugacsov „szabadságot, kötetlenséget és örökös kozákságot” ígért nekik, a kötelező újoncszedés, a fejadó, sőt minden egyéb adó eltörlését, továbbá a földek, erdők, kaszálók, halászhelyek, sótavak birtoklását.

A menekülő Pugacsov, hogy újabb csapatokat toborozzon, Kazanytól délnyugat felé fordult főserégével, majd Kurmis városát elérve, július 20-án nagy iramban déli irányba tartott. Csapataival július 23-án elfoglalta Alatirt, 27-én a mordvinok lakta Szaranszkot, augusztus 1-jén Penzát, 6-án pedig már Szaratovban volt. Közben a cári kormányzat a Kücsük-Kajnardzsi-i békében (július 10-én, az új idősámítás szerint 21-én) sietve meg-egyezett Törökországgal, hogy aztán teljes erejével a felkelők ellen forduljon.

1774 júliusában ukrán parasztok és zaporozsjei kozák alakulatok is csatlakoztak Pugacsov főserégéhez, amely augusztus 21-én Caricin [1925–1965 között Sztálingrád, majd Volgográd] alá ért, de a várost nehéztűzérés nélkül nem tudta elfoglalni, és három nap múlva ismét utolérte őket Michelson különítménye. Augusztus 25-én Csornij Jartól negyven versztnyire (42,8 km-re), Vaszilij Szolenyikov caricini kereskedő halfeldolgozó telepe (Szolenyikova vatága) közelében a reguláris cári erők döntő vereséget mértek az álcár tizenhárom ezres haderejére: a csatában hétezer katonája esett el, hatezer pedig fog-ságba került.

Maga Pugacsov ezúttal százhatvan kozákjával, Szofja nevű feleségével és fiával, Trofimmal szerencsésen megmenekült a haláltól, de két leánya az ellenség kezére jutott és teljes tűzérését is elvesztette. Megmaradt kis csapatával átkelt a Volga bal partjára és ismét a Jaikhoz igyekezett. Amikor azonban a Bolsoj és Malij Uzeny folyók közti területre ért, váratlan események történtek a parasztháború menetében. Már leghűségesebb társai is kételkedni kezdtek abban, hogy szerencsésen megmenekülhetnek üldözőik elől, akik ekkorra hatalmas létszámú fölényben voltak. Az 1768–1774. évi törökellenes háború befejezését követően ugyanis jelentős létszámú cári csapatokat küldtek Pugacsov üldözésére és a lázadás végleges elfojtására. A végzet elkerülhetetlennek látszott, de arra senki sem számított, hogy Pugacsovot nem a reguláris erők győzik le, hanem összeesküvés áldozata lesz. Korábbi hűségesebb társai közül mintegy húszan (köztük Tvorogov, Csumakov,

Zseleznov, Burnov, Arikov és mások) az árulás útjára léptek és tervet dolgoztak ki arra, miként juttassák a cári hatóságok kezére a megingott tekintélyű, immár „hamis” cárnak mondott népvézért.

Az összeesküvésre szeptember 8-án került sor, ekkor ugyanis az árulók – élelemszerzés ürügyén – rábeszélték Pugacsovot arra, hogy derítsék fel a környéket. Éppen a lovára akart felülni, amikor Tvorogov lefogta a bal karját, Csumakov pedig elvette szablyáját. A parasztháború vezérért lefegyverezték, de a legendásan bátor férfi már másnap reggel szökést kísérelt meg. Ekkor hirtelen elvette egyik őrzője fegyvereit: a pisztollyal az áruló Tvorogovra célzott, de a fegyver csütörtököt mondott. A megszerzett karddal az összeesküvőkre támadt, Burnov azonban lándzsájának tompa végével hatalmas erejű ütést mért rá, amitől egy pillanatra megingott. Ezalatt Csumakov elvette tőle a szablyát és ezután már szigorú őrizet alatt tartották. Az összeesküvők szeptember 10-én indultak el vele Jaickij gorodokhoz, és öt nap múlva átadták Mavrin cári kapitánynak. Ez a hely nem volt ismeretlen Pugacsovnak, mivel a parasztháború első katonai sikerét ennek az erődítménynek a bevétele jelentette. Most azonban fogolyként érkezett ide, ahol azonnal kalodába zárták és megkezdték kihallgatását.

Néhány nap múlva a helyszínre ért Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) altábornagy, aki a fővezér, Pjotr Panyin parancsára az álcárt vasrácsos ketrecre záratta és szekéren szállíttatta Szimbirszkbe, amely ekkor kormányzósági székhely volt. Szuvorov október elsején adta át a foglyot a keménykezü katonára hírében álló Panyinnak, aki a főtéren a népek is megmutatta a legyőzött Pugacsovot. A gróf annak bizonyítására, hogy az álcár immár nem jelent veszélyt az országra, néhányszor keményen megütötte a kezén és lábán megbilincselte foglyot. A fővezér szadista hajlama később is megnyilvánult, amikor a helyszínre érkező főuraknak, vezető hivatalnokoknak, mint „vadállatot” és „pokoli ördögfajzatot” mutatta meg az egykori népvézért. Ezt tette például Gavriil Romanovics Gyerzsavin, a híres költő, akkori tambovi kormányzó (később karéliai gubernátor, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter) jelenlétében is, aki felettébb riasztónak tartotta a gróf brutalitását. Pugacsovot – a kezén és lábán megbilincselve, a falhoz láncolva – öt napig vallatták Szimbirszkben, kegyetlen kínzások közepette. A fogoly méltósággal viselte a megaláztatásokat, nem jajveszékelt és sohasem kért kegyelmet. A kihallgatásokat Pjotr Panyin, Grigorij Patyomkin, Alekszandr Szuvorov, Ivan Michelson vezették és az elhangzottakat jegyzőkönyvekben rögzítették. (Ezek a dokumentumok szerencsére megmaradtak és ma is a kutató történészek rendelkezésére állnak!)

Szimbirszkből – erős katonai kíséret mellett – október közepén szállították tovább az Alatir, Arzamasz, Murom, Vlagyimir, Ivanovszkoje útvonalon a fogoly álcárt, akit november 4-én adtak át a moszkvai hatóságoknak. Pugacsovot a régi pénzverde egyik épületszárnyának földszinti, vasrácsokkal védett szobájába zárták, ahol az őrizetét egy gránátos század és egy gárdista szakasz látta el. Ilyen körülmények között szökésre gondolni sem lehetett! Hamarosan kijelölték a lázadás ügyét vizsgáló bíróságot is, amelynek elnöke M. N. Volkonszkij herceg (a moszkvai főkormányzó), tagjai pedig G. A. Patyomkin és Sz. I. Seskovszkij (a titkosrendőrség vezetője) lettek. A kihallgatások Moszkvában december 12-éig folytak, az ítéletet pedig 31-én P. A. Vjazemszkij főügyész hirdette ki a Kremlben. Ennek értelmében az álcárt felnégyelésre és lefejezésre, egykori társai közül Feduljevot ugyancsak felnégyelésre, Sigajevet, Padurovot és Tornovot akasztásra, Csika-Zarubint pedig Ufában történő lefejezésre ítélték. A fentiekon kívül a kormányzósági székhelyeken is folytak bírósági kihallgatások, amelyeknek során több ezer embert kínoztak meg és több százat ítélték szibériai kénysermunkára vagy száműzetésre. Még 1774. október 13-án II. Katalin ukázt adott ki arra vonatkozóan, hogy Zimovejszkaja települést (Pugacsov

szülőhelyét) Patyomkinszkaja falura „kereszteljék át”, majd 1775. január 15-ei rendelete azt írta elő, hogy a Jaik folyó ezentúl Urálként szerepeljen az iratokban, Jaickij gorodok nevét pedig Uralszkra változtassák. Ezekből az intézkedésekből egyértelműen kiderül, hogy a cári kormányzat igyekezett mindent eltörölni, ami Pugacsov történelmi alakját és mozgalmát idézhette fel az emberek előtt. A népi emlékezetet ugyanakkor nem lehet rendeletekkel szabályozni, a legendák pedig a kimagasló személyiségeket halhatatlanná teszik. Ez történt a harminchárom évesen kivégzett Jemeljan Pugacsov esetében is, aki a cári birodalom legnagyobb parasztháborúját vezette és neve ezáltal bekerült az orosz történelemtankönyvek kötelező olvasmányai közé.

Az utókor embere bizonyára joggal kérdezi, hogy a magát felvilágosult uralkodónak tartó, az 1767–1768. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság munkáját előkészítő jogi tervezetében – álszent módon – a halálbüntetés eltörlését javasoló cárnő miért hozott ilyen rettenetes ítéletet Pugacsov ellen. A magyarázatot valószínűleg abban kereshetjük, hogy az egykori anhalt-zerbsti hercegnő, akinek ereiben egy csepp orosz vér sem csörgedezett, törvénytelenül, palotaforradalommal, férje meggyilkoltatásával került az orosz trónra. Ezért rettegett minden olyan megmozdulástól, felkeléstől és radikális szellemű irodalmi alkotásoktól, amelyek hatalma ellen irányultak. Így érthetjük meg, hogy miért végeztette ki Vaszilij Jakovlevics Mirovics hadnagyot, aki 1764-ben a fogoly VI. Iván (1740–1741) cár kiszabadítására tett sikertelen kísérletet. Nem volt lelkiismeret-furdalása akkor sem, amikor Nyikolaj Novikovot (a kiváló író, publicistát és könyvkiadót) hosszú időre börtönbe záratta, Alekszandr Ragyiscsevet (az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című, forradalmi hangvételű mű szerzőjét) pedig Szibériába, Uszty-Ilimszkbe száműzette. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Szergejevics Puskin is szívből gyűlölte a cárnőt és nem titkolta szimpátiáját az 1773–1775-ben felkelt nép iránt. Ezt tükrözi „A kapitány lánya” (1836) című regénye, valamint a „Pugacsov története” (1833–1836) című tanulmánya.

Talán nem tévedünk, amikor – a fentiek alapján – azt állítjuk, hogy az utókor aligha „női gyengeségei” miatt marasztalja el elsősorban II. Katalint, mivel személyében sokkal inkább a felvilágosult cárnő árca mögött rejtőző önkényuralkodót ítéli el. Puskin így írt erről: „A történelem egyszer majd felméri uralkodásának hatását; feltárja, hogy önkényuralma a jámborság és a türelem árca alatt milyen szörnyűségeket követett el, kormányzóí mennyire elnyomták a népet, kegyencei hogyan fosztogatták a kincstárat, és az utókor majd rámutat az államigazgatásban elkövetett hibáira, hogy semmit sem tett a törvényhozás terén, ráeszmél századának filozófusaival folytatott visszataszító bohóckodásaira, és akkor a megtévesztett Voltaire szavai sem menthetik meg emlékét Oroszország átkaitól.”

SZAKIRODALOM

- Alekszandrov, A. A.: Gnyev naroda (Vossztanyije Pugacsova). Izsevszk, 1974.
 Alekszandrov, V. A.: Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII–nacsalo XIX veka). Moszkva, 1976.
 Alexander, J. T.: Autocratic Politics in a National Crisis (The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt). Indiana University Press, 1969.
 Alexander, J. T.: *Emperor of the Cossacks (Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773–1775)*. Lawrence (State Kansas), 1973.
 Alisev, Sz. N.: Tatari Szrednyevo Povolzsja v Pugacsovskom vossztanyii. Kazany, 1973.
 Andrusenko, A. I.: Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov na Jaike, v Priurale, na Urale i v Szibiri. Moszkva, 1969.

- Andrusenko, A. I.: Pugacovszkoje vossztanyije i kjucsuk-kajnardzsjijszkij mir. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII–pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1969.
- Avrich, P.: Russian Rebels, 1600–1800. New York, 1972.
- Belikov, T. I.: Ucsasztyije kalmikov v kresztjanszkaj vojnye pod rukovodstvov J. I. Pugacsova (1773 – 1775 godi). Eliszta, 1971.
- Beljavszkij, M. T.: Kresztjanszkij voprosz v Rosszii nakanunye vossztanyija J. I. Pugacsova. Moszkva, 1965.
- Bodger, A.: The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773 – 1775. Bloomington, Indiana University, 1988.
- Bogoljubov, K. V.: Pugacovszkij ataman (Ivan Beloborodov). Szverdlovsk, 1973.
- Bolebruh, A. G.: Peredovaja obscesztvenno-polityiceszkaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm. Dnyeppetrovsk, 1979.
- Buganov, V. I.: Ob ideologii ucsasztnyikov kresztjanszkijh vojn v Rosszii. = Voproszi isztorii, 1974. 1. sz., 44–60.
- Buganov, V. I.: Pugacsov. Moszkva, 1984.
- Buganov, V. I., Kovalcsenko, I. D., Milov, L. V. (red.): Isztorija kresztjansztva Rosszii. Moszkva, 1994.
- Buganov, V. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: Evoljucija feodalizma v Rosszii. Moszkva, 1980.
- Buganov, V. I.: Jemeljan Pugacsov. Moszkva, 1990.
- Buganov, V. I.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII – XVIII vekov. Moszkva, 1976.
- Beligin, I. A.: Polozsenyije kresztjan i tovarnoje proizvodstvo v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII veka). Moszkva, 1966.
- Csisztov, K. V.: Russzkije narodnije szocialno-utopicsezkije legendi. Moszkva, 1967. (Újabb kiadása: Russzkaja narodnaja utopija. Szankt-Peterburg, 2003.)
- Dixon, S.: Catherine the Great. New York, 2009.
- Donnert, E.: Aufgeklärter Absolutismus und Agrarfrage in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Problemi razvityija feodalizma i kapitalizma i sztranah Baltiki. Tartu, 1972.
- Donnert, E.: Aufklärung und antileibeigenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972. Heft 8.
- Donnert, E.: Katharina die Grosse und ihre Zeit (Russland im Zeitalter der Aufklärung). Leipzig, 2004.
- Donnert, E.: Katharina die Grosse, Kaiserin des russischen Reiches. Regensburg, 1998.
- Donnert, E.: Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1976. Heft 8.
- Dubrovin, N.: Pugachev and his Associates. Sanct-Petersburg, 1884.
- Dvornycsenko, A. Ju.: Vlagyimir Vasziljevics Mavrogjin. Szankt-Peterburg, 2001.
- Gracianszkij, P. Sz.: Polityiceszkaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1984.
- Gvozgyikova, I. M.: Szalavat Julajev. Ufa, 1982.
- Heller, M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: Russland im Zeitalter des Absolutismus. Berlin, 1988.
- Indova, J. I. (red.): Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov v Rosszii. Moszkva, 1973.
- Indova, J. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: Narodnije dvizsenyija v Rosszii XVII–XVIII vekov i abszoljutyizm. In: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII–XVIII veka). Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1964.
- Juzefovics, L.: Szamije znamenitije szamozvanci. Moszkva, 1999.
- Kamenszkij, A. B.: Nagy Katalin. Budapest, 2000.
- Kamenszkij, A. B.: Rosszijszkaja imperija v XVIII veke (Tragyicija i modernizacija). Moszkva, 1999.
- Kersten, E.-Ch.: Pugatschow-Aufstand 1773 – 1775. München, 2007.
- Klibanov, A. I.: Narodnaja szocialnaja utopia v Rosszii (Period feodalizma). Moszkva, 1977.
- Kljucsevszkij, V. O.: Az orosz történelem terminológiája. Budapest, 2009.
- Kochan, M.: Life in Russia under Catherine the Great. London, 1969.
- Kondrasenkov, A. A.: Ocserki isztorii kresztjanszkijh vossztanyij v Zaurale v XVIII veke. Kurgan, 1962.
- Korolenko, V. G.: Pugacsevszkaja legenda na Urale. In: Szobranijije szocsinyenyij. T.5. Moszkva, 1971. 487–508.
- Kurmacseva, M. D.: Kreposztnaja intelligencija v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII–nacsalo XIX veka). Moszkva, 1983.
- Kurmacseva, M. D.: Kresztjanszkaja vojna 1773 – 1775 godov v Nyizsegorodszkom kraje. Gorkij, 1975.
- Limonov, Ju. A., Mavrogjin, V. V., Panejah, V. M.: Pugacsov i pugacsovci. Moszkva, Leningrad, 1974.
- Longworth, Ph.: The cossacks. London, 1969.
- Longworth, Ph.: The Pretender Phenomenon in Eighteenth-Century Russia. = Past and Present, 1975. February, 61–83.
- Madariaga, I. de: Russia in the Age of Catherine the Great. London, 1981.
- Mamszik, T. Sz.: Pobegi kak szocialnoje javlenyije 40–90-je godi XVIII veka. Novoszibirszk, 1978.

- Manykov, A. G., Mavrogyin, V. V., Podjapolszkaja, J. P., Szmirmov, I. I.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII–XVIII vekah. Moskva, Leningrad, 1966.
- Martinov, M. N.: Pugacsovskij atamán – Ivan Beloborodov. Perm. 1958.
- Mavrogyin, V. V. (red.): Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah (Vossztanyije Pugacsova). T.1–3. Leningrad, 1965–1970.
- Mavrogyin, V. V.: Pod znamenem kresztjanszkaj vojni (1773–1775). Moskva, 1974.
- Mavrogyin, V. V.: Narodnije vossztanyija v drevnej Rosszii (XVI – XVIII veka). Moskva, 1961.
- Mavrogyin, V. V.: Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah. = Voproszi isztorii, 1973. 9. sz.
- Milov, L. V., Vdovina, L. N.: Kultura szelszkohozajsztennovo proizvodstva. In: Ocserki russzkoi kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moskva, 1985. 39–147.
- Mironov, B. N.: Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsalo XIX veka). T. 1. Szankt-Petyerburg, 1999.
- Muratov, N. L.: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova. Moskva, 1970.
- Orlov, A. Sz.: Volnyenyija na Urale v szereginye XVIII veka. Moskva, 1979.
- Ovsinnikov, R. V.: Szpodvizsniki Pugacsova szvigyetyelsztvujut. = Voproszi isztorii, 1973. 8. sz., 97–114.
- Ovsinnikov, R. V.: Jemeljan Pugacsov na szledsztvii. Moskva, 1997.
- Ovsinnikov, R. V.: Manyeszti i ukazi J. I. Pugacsova. Moskva, 1980.
- Pascall, P.: La révolte de Pougatchev. Paris, 1971.
- Pronstein, A. P.: Don i Nyizsnyeje Povolzsje v period kresztjanszkaj vojni 1773–1775 godov. Rosztov- na -Donu, 1961.
- Pronstein, A. P., Minyenko, N. A.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII–XVIII vekov i donszkoje kazacsesztvo. Rosztov-na- Donu, 1983.
- Pushkin, A.: The Captain's Daughter and A History of Pugachev. In: *Pushkin, A.: Complete Prose Fiction*. Ed.: P. Debreczeny. Stanford, 1983.
- Pushkin, A.: The History of Pugachev. Translated by Earl Sampson. Michigan, 1983.
- Puskin, A. Sz.: A kapitány lánya. In: *Kisregények és elbeszélések*. Ford: Gyöngyi L., Honti R. Budapest, 1987.
- Raeff, M.: Pugachevs Rebellion. In: *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*. Baltimore, 1970. 162–202.
- Rozner, I. G.: Kazacsesztvo v kresztjanszkaj vojnye 1773–1775 godov. Lvov, 1966.
- Rozner, I. G.: Jaik pered burej. Moskva, 1966.
- Siskov, V. Ja.: Jemeljan Pugacsov. T. 1–3. Moskva, 1974.
- Szaharov, A. N.: Poszlednyije dnyi J. I. Pugacsova. In: Szaharov, A. N., Troickij, Sz. M.: Zsivije golasza isztorii. Moskva, 1978.
- Szivkov, K. V.: Szamozvancsesztvo v Rosszii v Poszlednejj tretyi XVIII veka. In: *Isztorieseszkiye zapiszki*, t. 31. Moskva, 1950.
- Szvák, Gy.: Hamis cárok. Budapest, 1988. (Angolul: *False Tsars*. New Jersey, 2000)
- Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moskva, 1982.
- Uszenko, O. G.: Kto takoj “szamozvanyec”? In: *Vesztnyik szlavjanszkikh kultur*. Moskva, 2002.
- Uszpenszkij, B. A.: Car i szamozvanyec. Szamozvancsesztvo v Rosszii kak kulturno-isztorieseszki fenomen. In: *Etjudi o russzkoi isztorii*. Szankt-Petyerburg, 2002.
- Vincent, Z.: Catherine the Great (Empress of Russia). New York, 2009.
- Zaharova, L. G.: Polozsenyije kresztjan i obscsesztvenno- polityicseszkaia miszl v Rosszii XVIII veka. Moskva, 1969.